

Dr. Adem Handžić

Urbani razvoj Gračanice u XVI i XVII vijeku

(Odlomak iz knjige «Tuzla i njena okolina u 16. vijeku», «Svjetlost», Sarajevo 1975. str. 157-158, naslov redakcijski, uredio O.H.)

Paralelno sa opisanim gradskim naseljima razvijala se i Gračanica. Međutim, dok su ta druga naselja (Zvornik, Srebrenica, Gornja i D. Tuzla) nastavila svoj razvitak na već stečenoj varoškoj osnovi, Gračanica nije imala tu tradiciju, ona se razvila u kasabu iz jednog rudarskog sela. Dotle je predstavljala samo veće selo gdje se kopala željezna ruda i talilo željezo i kao takvo spadalo je u carski has.¹ Status kasabe dobila je nešto prije 1548, kada se ona u popisu iz te godine izričito navodi kao *kasaba*. Muslimanski džemat – tj. gradsko povlašćeno stanovništvo (čaršija) koje se sastojalo od tri mahale, nazvane po njihovim još živim osnivačima – iznosio je ukupno 97 kuća². Karakteristično je da se iz naziva ni jedne te mahale ne razabire i postojanje džamije, a niti su bili zabilježeni među stanovništvom vjerski službenici. Međutim, džamija je nedvojbeno postojala, što se razumije iz samog naziva *kasaba*, kao i iz činjenice što to muslimansko stanovništvo nije više plaćalo rajinski *resm-i čift*. Ali Gračanica se nije sastojala samo od tri mahale, ona je predstavljala znatno veće naselje, naime, znatno je bio veći onaj dio naselja koji nije bio povlašćen, koji je činio periferiju, odnosno dio Gračanice koji je i dalje zadržao status sela, a koji je imao 166 kuća sa 49 mudžereda, do čega 63 kršćanske kuće sa 12 mudžereda, a ostalo muslimanska rajinska domaćinstva. Prema tome, Gračanica

je te godine imala ukupno 263 kuće sa 49 mudžereda, od čega, dakle, 200 muslimanskih kuća sa 37 mudžereda, a stanovništvo se dijelilo na priznato gradsko (povlašćeno) i rajinsko (nepovlašćeno).

U drugoj polovini vijeka Gračanica se rapidno razvijala, tako da je do kraja vijeka po broju stanovnika bila dostigla nivo D. Tuzle. Do 1600. godine u njoj se bilo razvilo devet značajnih mahala, od kojih je osam muslimanskih mahala činilo kasabu, tj. njihovi stanovnici uživali su poreske povlastice kasabalija³. Deveta mahala činila je, međutim, periferni dio sa pomiješanim stanovništvom, pola muslimansko a pola kršćansko (ukupno 191 kuća), a koji je bio izvan gradskih privilegija (raja). Taj dio je u izvoru označen kao *selo Gračanica*⁴.

Takav prosperitet Gračanica nije imala da zahvali rudarskoj proizvodnji – jer se njeno rudarenje ubrzo pokazalo nerentabilnim i već se sredinom vijeka bilo ugasiло – nego činjenici što je to mjesto rano bilo pretvoreno u pravu esnafsku radionicu za vojsku. To razabiremo otuda što je u popisu iz te godine za svaki zanat (*esnaf*) postojao, očito, po jedan pisar i po jedan nadzornik (*nazir*). Tako se samo u prvoj mahali navodi među stanovništvom poimenice sedam nadzornika i četiri pisara.

Iz raznih naziva četiriju mahala, dakle, saznajemo o podignutim bogomoljama u njima. To su: 1) *Časna džamija* – kako se u izvoru naziva – u istoimenoj mahali. Analogno stanju u Srebrenici i D. Tuzli, gdje je utvrđeno da su najranije džamije nazivane na isti način kao i ovdje, bile carske džamije, te kako je i Gračanica spadala u carski has kao i navedena mjesta, to je i ova džamija najvjerojatnije bila carska. 2) *Mesdžid Ise, emina*, u istoimenoj mahali. Kako mu ime kaže, njegov osnivač bio

je emin carskog hasa u ovoj (Sokolskoj – po gradu Sokolu) nahiji. Iako se ta bogomolja u naslovu mahale naziva mesdžidom, ona je prije kraja vijeka prerasla u džamiju, o čemu svjedoče zvanja njenih službenika. U toj mahali je, naime, bio zapisan Hamza-halifa, hatib. 3) *Hadži Osmanov mesdžid* u istoimenoj mahali, 4) *Alijin mesdžid* u istoj mahali.

Ali, i u mahalama čiji nam službeni nazivi ne odaju postojanje bogomolja, one su sigurno postojale, jer su u njima bili popisani vjerski službenici. 5) tako je neosporno postojala *džamija* i u *Mahali Turhana sarača*, jer je u njoj bio zabilježen *Hasan-hodža, hatib*. 6) Isto tako postojao je *mesdžid u mahali Osmara tašdžije*, jer je u toj mahali kao prvi stanovnik bio zabilježen *Memi-hodža, imam*. Ne znamo jedino da li su navedeni osnivači mahala bili istodobno i utemeljitelji kulturnih objekata u njima. Samo u *Mahali Jahije, pisara* nema pouzdanih podataka da je već bila podignuta bogomolja, iako je u njoj prvi stanovnik bio evidentiran *Sulejman-hodža*, ali se ne ističe da je imam ili drugi vjerski službenik. Prema tome, može se pouzdano reći da je u Gračanici do kraja XVI vijeka bilo podignuto najmanje sedam bogomolja, i to tri džamije i četiri mesdžida.

Kasnije, za dugi period, nisu poznati nikakvi izvori o Gračanici, pa je teško postaviti kontinuitet između navedenog stadija razvitka iz 1600. godine i kasnijeg stanja. Tuda nije prošao Evlija Čelebija, kao uostalom što nije prošao ni kroz druga mjesta u sjeveroistočnoj Bosni sjeverno od

Čiriška džamija danas

Zvornika, osim Bijeljine, da bi nam ostavio svoje opise. A, kako je istaknuto, usljed dotrajalosti postojećih kulturnih objekata, prije svega zbog propadanja pojedinih vakufa i gubljenja ekonomske baze za njihovo održavanje, prilazili su u pomoć sa svojim sredstvima novi legatori (vakifi), restaurirali i popravljali oronule objekte. Time su oni obično mijenjali i svoja imena, tj. nazivani su imenima novih vakifa, odnosno i same mehale su mijenjale svoje nazive. Zatim nastajale su i nove mahale. Isto tako se primjećuje, ne samo kod Gračanice nego i kod drugih gradova, da su mahale tokom vremena sve više poprimale narodna imena, uglavnom prema topografskim obilježjima, a gubile ranije nazive po kulturnim objektima, odnosno po

njihovim utemeljiteljima. Tako su sve mahale u Gračanici prije XVIII vijeka bile dobile nova imena.

Iako nije ovdje zadatak da se osvrćem i na kasniji period, navešćemo nekoliko podataka koji govore o tome kakve su krupne urbane promjene nastale u Gračanici u XVII i XVIII vijeku koje su rezultirale podizanjem novih kulturnih objekata. U vakufskim evidencijama iz druge polovine XVIII vijeka mogli su se utvrditi nazivi pojedinih mahala. One su tu navedene samo u vezi s postavljanjem vjerskih službenika, pa nije sigurno da li su spomenute sve tada postojeće mahale. Tu se navodi poimenice osam mahala i u svima muslimanski kulturni objekti, i to: četiri džamije i četiri mesdžida.⁵ Zatim, u istom izvoru spominju se (između 1763. i 1776.) još *dvije džamije i jedna medresa*, ali se ne ističe o kojim se mahalama radi; očito u samoj čaršiji. To je *džamija i medresa* koju je podigao *Hadži Halil efendija*.⁶ Tu se navode imenovanja novih službenika: imama, hatiba, muderisa i mutevelije u okviru tog vakufa koji je, očito, bio značajan. Nastao je, kako izgleda, u prvoj polovini XVIII vijeka.⁷ Druga džamija bila je *Ahmed-pašina džamija*.⁸ U to vrijeme spominje se u Gračanici još *vakuf bivšeg kadije Refki Mustafa efendije*, koji se odnosi na *Musallu* (= džamija pod otvorenim nebom). Prema tome, u Gračanici je u XVIII vijeku postojalo najmanje jedanaest muslimanskih bogomolja, kao i jedna medresa.⁹

Napomene

¹ Basbalkanlik Arsivi (BBA), Tapu defter (TD), No 173, fo 9: Sumarni defter Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine, str. 1-182

² Basbalkanlik Arsivi (BBA), Tapu defter (TD), No 260, fo 103: Sumarni defter Zvorničkog

sandžaka iz 1548. godine, str. 1-1000

³ 1) Mahala Časne džamije, 2) Mahala Isa eminova mesdžida, 3) Mahala Osmana tašdžije, 4) Mahala Behrama ćurčije, 5) Mahala Hadži Osmanovas mesdžida, 6) Mahala Turhana sarača, 7) Mahala Jahije pisara, 8) Mahala Alijina mesdžida. U njima se nalazilo ukupno 411 kuća poreskih obveznika: Basbalkanlik Arsivi (BBA), Tapu defter (TD), No 743, fo 44-46: Opširni defter Zvorničkog sandžaka, popisivan od 1600. do 1604. godine, str. 1-810.

⁴ Basbalkanlik Arsivi (BBA), Tapu defter (TD), No 743, fo 46-47: Opširni defter Zvorničkog sandžaka, popisivan od 1600. do 1604. godine, str. 1-810.

⁵ To su sljedeće mahale: 1) Mahala Olovi, u kojoj je postojao mesdžid, 2) Mahala Gojsalić, takođe sa mesdžidom, 3) Mahala Drafnići, sa mesdžidom. 4) Mahala Potok sa mesdžidom. Taj mesdžid, međutim, nešto kasnije prerastao u džamiju, 5) Mahala Derviš hodžina, sa džamijom, 6) Mahala Trepanići, sa džamijom, 7) Mahala Ćiriš, sa džamijom i 8) Mahala Mejdan, sa džamijom. (Ankara, Vakıflar Arsivi, Yevmiye defterleri, No 1201 (1180), str. 187-194; Vakufski defteri, registruju personalne i imovinske promjene u vakufskim ustanovama u cijeloj Carevini. Obuhvataju XVIII-XIX vijek. Za Rumeliju postoje tu 62 opsežna deftera.

⁶ Prvi puta se spominje kao Šejh Halil efendija, a kasnije Hadži Halil efendija, ali se vidi da je riječ o istoj osobi.

⁷ Vidi opširnije: Edin Šaković, Hadži Halil-efendija Trepanić i njegovi vakufi u Gračanici, Gračanički glasnik, Gračanica, br. 9, 2000. str. 24-46, (nap. ur).

⁸ Ankara, Vakıflar Arsivi, Yevmiye defterleri, No 1201 (1180), str. 192.

⁹ Vidi opširnije: Omer Hamzić, Gračaničke džamije - historija i predanje, Gračanički glasnik br. 5, Gračanica, 1998; Gračaničke medrese, njihovi graditelji, muderisi i učenici, Gračanički glasnik br. 7, Gračanica, 1999. (nap. ur.)